

ÖWEZBAÝY BILEN BARMY?

Türkmenistanda milli hökümeti esaslandyrmak ugrunda göreşen we Staliniň ganly repressiýasynda pyda bolan.

G.Atabaýewiň sag eli
Seyitmyrat Öwezbaýew (1889-1937)

S.Öwezbaýew takmyn 1898-nji ýylda Ahalyň Yzgant obasynda dogulýar. Gökleňlerden bolan Öwezbaý aga (Öwez Gökleň) oglunyň bilimli-sowatly bolup yetişmegini niýet edip, şol ugurda-da elinden gelenini gaýgyrmandyr. S.Öwezbaýew ilki oba mekdebini soňra köşi obasynda açylan rus hem ýerli milletler mekdebini tamamlap, Orenburg KADET korpusynyň hem-de Ýelizabetgrad uçilişçesini gutaryp, Orsýet patyşysasynyň goşunynda gulluk edip, ştabs-rotmister derejesine eýe bolýar. 1905-nji ýylda Orsýetde patyşa garşy möweç alan gozgalaň onda uly täsir galdyrýar. Türkmenistana dolanyp gelenden soňra ilki Köşidäki “Türkmen harby” bölümünde gulluk edip, soňra rus hökümetiniň wekili hökmünde Eýranda bolýar. Birinji jahan urşy başlanan badyna “Türkmen atly polkuna” goşulyp, general Kornilowyň ýolbaşçylygynda Awstriýa frontynda Bukawino-da söweşýär. Ol urşde görkezen batyrlıgy üçin 1915-nji ýylyň maý aýynda «Swýatoý Stanislaw» medaly bilen syýlaglanýar.

Zakaspini bolşewiklerden halas etmek maksady bilen akgwardiýaçylar we inglisler bilen hyzmatdaşlyk edip başlan S.Öwezbaýew, Ahal polkuna komandirlik edýär. Ol Oraz serdaryň howandarlyndan peýdalanylýp, soň-soňlar, Magtymguly hanyň, Han Ýomudskiniň, hatta Gaýgysyz Atabaýewiň hormatyna-da mynasyp bolupdyr. Gaýgysyz Atabaýew ony Etrek-Gürgen türkmenleriň 1924-nji ýyldaky gozgalaňyna kömek bermek üçin Öwezbaýewi ol ýere ibermekçi bolupdyr, ýöne bolşewikler bu işe päsgelçilik döredýärler.

Aklaryň Zakaspida höküm süren režimi agdarylandan soňra şeýle-de Britan harbylary kowlandan soňra S.Öwezbaýew täze türkmen döwletine gulluk etmekçi bolýar ýöne oňa bu arzusyna ýetmek başartmaýar. 1927-nji ýyldan başlap, ÇK-istler ony göz tussagyna aýlarlar. 1932-nji ýylda bolsa «Türkmen Azatlygy» gurmasyna agza diýen aýplama bilen tussag edilyär. Seýitmyrat Öwezbaýew «Turkmenowedeniýe» žurnalynyň 1927-nji ýyldaky sanynda “Gökdepe söweşi we Gönübeg” barada uly göwrümlü ýatlamasyny ýazmaga ýetişipdir.

Elhenç aýyplamalara sezewar bolup, köp hupbatlara döz gelenleriň birnäçesi, özleriniň ýagty jahandaky iň soňky günleriniň zalymlykda ýakasy gaýyşly Solowki (Kareliýanyň territoriýasynda) lagerinde geçiripdirler. Entek bellenen möhletiň ýarppysy hem geçip gutarmanka, olaryň üstüne repressiýanyň has-da elhenç tolkunynyň inýär.

1937-nji ýylyň oktyabrynda Seýitmyrat Öwezbaýew lagerde keç ykbally ýoldaşlary Kümüşaly Böriýew we Orazmamet Wepaýew bilen bir wagtda bikanun «üçlügiň» hökümi esasynda iň ýokary jeza -atuwa höküm edilipdir. Bu höküm oktyabr aýynyň 27-si gije ýerine yetilipdir.¹

Rowaýata öwrülen bu şahsyýet barada köp maglumat berilmese-de gazet sahyplarynda onuň öz halkyna bitiren hyzmatlary dogrusynda garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda gazet-žurnallarda makalalar peýda boldy. Häzir şolardan žurnalist Allaberdi Soltanowyň “Ýaş kommunist” gazetiniň 91-nji ýylyň 12-nji noýabr sanynda çap eden makalasy bilen okyjylarymyzy tanyşdyrmaly makul gördük.

Akmyrat Gürgenli

13.04.2010

Mundan ylaýyjak bir ýyl öň «Ýaşkomda» “Gönübeg we ouuň awtory” atly makalam çap edilidi. Makalada milli intelligensiýamyzyň ilkinji görnükli wekilleriniň biri Seýitmyrat Öwezbaýewiň (1889—1937) ömür ýoly, syýasy-jemgyýetçilik hereketdern hakynda gürrüň berilýärdi. Geçmişden gaçyp gitjek gümanyň ýok. Zamanasynyň pajygaly wakalaryny gerdeninde çekmeli bolan türkmen intellegensiýasynyň o dieýn köp bolmadyk ilkinji toparynyň ykbaly tragiki soňlandy. Soňam Nikolaý Ýomudskiý, doganlar Kakajan, Bapby, Bekki Berdiýewler, Abdylla we Sytdyk Hojamberdiýewler, Abdylhekim Gulmuhammedow, Orazmämetmet Wepaýew, Orazmyrat Şamyradow, Akmyrat Orazow, Kümüşaly

¹ Bu şahsyýetiň durmuşy hakynda “Kesergajyň öwezbaýy” diýen makalasynda Allaberdi Soltanow “Sowet Edebiýaty” žurnalynyň 9/91 sanynda maglumat berýär.

Böriýew ýaly döwrüň öňdebaryjy, aňly-bilimli adamlar hakdaky hakykat ilinden ýaşryn galdy.

Ahal etraplarynda häli-häzire çenli ýatlanyp ýören Seýitmyrat Öwezbeýewiň täleýi hem döwürdeşleriniňkiden aýry bolmandy. Häsiýetine mahsus gönümeligi, batyrgaýlygy hem ynanjyna, ygrarlygy bilen ol özüne başgaça täleýi gözlemändem.

Seýiwdyrat ilkinji Orenburgiň KADET korpussynda, soňam Yelizawetgradyň harby uçilşçesinde bilim alýar. Rus atly goşunynyň ofisseri çininde Stawropol şäherinde gulluga başlaýar. 1910-njy ýylda Köşi obasynda ýerleşen atly dwiziýona geçirilýär, 1911—1913-nji ýyllar aralygynda rus generaly Drozdowyň harby-diplomatiki missiýasy bilen Eýranda bolýar. 1914—1916-njy ýyllar 1-nji Jahan urşuyň ýalynly ýollaryny külterleýär. Agyr ýaraly bolanlygy sebäpli Awstriýa frontynda hereket aden türkmen atly polkunyň hataryny terk etmeli hem-de Köşi obasynda zapasda duran harby bölüme dolanyp gelmeli bolýar.

SURATDA: 1912-nji ýylda ýörite çaklyk bilen Sankt-Peterburga giden Ahal delegatsiýasynyň düzümi;

oturanlar (çepden saga): Muhammetberdi - Köşi obasynyň arçyny; Ahal delegatsiýasyna rus häkimleri tarapyndan ýolbelet hökmünde bergidilen rus ofisseri; Aman Atalyk — Gökdepäniň arçyny; Seýitmyrat Öwezbaý— Koşüdüki türkmen polkunyň ofisseri, Nury Kör —Bagryň arçyny;

dik duranlar: Gyşyk Kazy— Koşüdüki türkmen polkunyň komandiri; Gelen arçyn— Babarap obasynyň arçyny; Annanyýaz onbegi Aşgabat wolostynyň arçyny; Annaberdi — Bäherdeniň Durun obasynyň arçyny.

Seýitmyrat Öwezbaý 1916-njy ýyldan başlap Zakaspiniň çylşyrymly syýasy durmuşynyň tolkunyna aparlyp gidýär. Emma ol çyrpykly akymyň girdabyna düşüp, pyrlanyp ýörjek ýüzüji däl. Halkynyň syýasy, ykdysady, sosial we medeni ýagdaýyna özüçe baha beren, jemgyýetçiligiň pikirini we syýasy wakalary makulhasap eden ugruna gönükdirmäge jan çeken milli göreşiji. Şol ýyl Köşi obasynda bina edilen hammam, howuz, geým-gejim ussahanasy, çörek bişirilýän öý, demir ussahanasy onuň milli jemgyýetçilik durmuşyna ornaşdyran täzeligi bolupdy. Öwezbaýew medeniýet merkeziniň gündelik zeruriýetlikdigine oba adamlaryny ynandyryp bilipdi hem-de ony oba adamlaryndan haýyr-yhsan hesabyna toplanan puluň hasabyna gurdurypdy.

Dagynyk türkmen halkyny birleşdirmek, garaşsyz, özbaşdak döwleti berkarar etmek— INE, Seýitmyrat Öwezbaýyň syýasy garaýşynyň hem-de göreşiniň düýp özeni şundan ybarat bolupdy. Şol sebäplide ol 1918-nji ýylyň ikinji ýarymynda söweş hereketlerine girmekden gaça duran “aklaryň” «kakabaş» goşunbaşlyklarynyň biri inglisler bilen ylalaşyga meýil etmedik, Gyzyl Goşunyň tarapyna geçmäge gyssanmadyk özdiýenli «oňaýsyz şahs», şol bir wagtyň özünde-de, Kawkaza ýöriş eden türk goşunlarynyň serkerdesi Enwep paşa bilen gizlin hat aragatnaşygyny ýola goýmaga synanşan harby syýasatçy. Biziň pikirmizçe, Öwezbaýew milli özbaşdaklyk ugrundaky göreşde türkmen halkynyň syýasy soýuzdaşy türkler bolup biler diýip hasap edipdir, Sebäbi Türkiýe türki halklaryň arasynda milli özbaşdaklyk statusyna eýe ýeke-täk döwletdi.

Seýitmyrat Öwezbaý sowet edaralarynda işlän ýyllary (ol ilki bada 1920-nji ýylyň ýanwarynda Aşgabat uýezdiniň hem şäheriň Rewkomitetiniň başlygyna bellenýär) Türkiýe bilen aýk ýa-da gizlin aragatnaşyk etmäge ymtylypdyp diýmäge bizde esas ýok. Ol içki wakalaryň ösüşine diýseň eserden sereden syýasatçy hökmünde milli garaşsyzlyk hem-de özbaşdaklyk meselesiniň Russiýasyz çözülmegine aňryýany bilen akyl ýetiren bolmaly. Şol sebäpden-de real dowam eden şertlerde respublikanyň özbaşdaklygyny mümkin boldugyndan giňeltmäge hem berkitmäge ymtylypdyr.

20-nji ýyllarda ol magaryf bölüminiň müdiri, ýer-suw işleri boýunça ýolbaşçylaryň biri, Sownarkomyň başlygy Atabaýewiň kömekçisi, TSSR Döwlet Plan Komitetiniň jogapkär ýolbaşçylarynyň biri bolup işleýär. 20-nji ýyllaryň ikinji ýarymynda respublikamyzyň syýasy durmuşyna ymykly ornaşan «şübheli geçmişleri» çetleşdirmek, barha açan-açan ýekirmek syýasaty Öwezbaýewiň

batyrgaý, erkin pikirlerine ýol berilmändir. Ol baryp 1927-nji ýylyň Oktiýabrynda «Turkmenowedenie» žurnalynda çap etdiren «Gönübek»- eseri zerarly çeper edebiyatda «kontrrewolýusion, milletçilikli işleri ýaýratmaga dyrjaşýan», jemgyýete howply adam hökmünde ýepbeklenýär.

Asyl uýyaýn pikirinden kes-keläm dönmez, erjel Öwezbaýew respublikanyň syýasy hem ykdysady medeni hem milli taýdan ösüşi ugrunda elinde baryny edipdir. Kolhoz gurluşyndaky, maldarçylyk hem käriz hojalygyndaky, ýer-suwuň umumylaşdyrylmagyndaky zor salmalara, ötegeçmelere el-aýak bolup garşy durupdyr. Onuň hojalyk dolanşygyna ýer-suwuň ulanyşyna, milli syýasata degşili käbir batyrgaý pikirleri Türkmenistanyň hemme tarapdan doly özbaşdaklygy yglan edilip ýören şu günlerinde amala aşyp ýör.

1933-nji ýylyň ilkinji günlerinde tussag edilip, baş ýyldan soň hem elhenç höküme/atuwa sezewar edilen Öwezbaýew 1958-nji ýylda kanuny suratda aklandy.

«Ýaşkomda» çap edilen “«Gönübeg» we onuň awtory” atly makala Seýitmyrat Öwezbaý hakdaky taryhy hakykaty ile ýetirmekde ilkinji synanyşyk bolupdy.

Seýimyrat Öwezbaýyň ogullygy Rahmanyň iň ulusy, Meret at ýüzli, gysgadan rejelenen saçyna çal sepip başlan, inçemekden gelen goýun gözli ýigit. Ol şeýle gürrüň berdi: Atamyň suratyny ilkinji sapar görýän. Ýogsam, kakam pahyr dünýäden ötmäýäkä kän gürrüň bererdi, Seýitmyrat dädemiň perzeldi bolmandyr. Şol sebäplide dogany Muhammetmyradyň ogluny ogullyga alypdyr. Kakamy Rahman Öwezbaýew edip öz adyna hem geçiripdir. Ýörite mugallym tutup daşary ýurt dillerini öwredýän ekeni. Dedemiň biwagt tussag edilmegi kakamyň gyssagly ýagdaýda oba alnyp gaýdylmagyna sebäp bolupdyr. Ony obada-da uzak saklaman, familiýasyny üýtgedip, çöle—malyň üstüne iberindirler. Şeýdibem ol aman galypdyr. Muny Gaýgysyz Atabaýew maslahat beripdir diýip, kakam aýdardy.

Seýitmyrat Öwezbaý il içinde apalanyp saklan suratlaryndaky keşbini hem Merediň daş sypatyny synlap, olardaky umumylygy gypnçsyz belläp oturmaly. «Ulujama seretsem, kakalygymy gören ýaly bolýaryn» diýip, Rahman aga ýönelige gaýtalamadyk bolardy.

Gökdepe urşunyň oň ýanynda S.Öwezbaýew, **Nurberdi hanyň** geňeşçisi bolupdyr, urşda eline ýara düşüdir we dutar çalmakdan mahrum bolupdyr, ol meşhur Gönübeg bilen dogan okaşan. Öwezbaý arap, pars dillerini-de bilipdir.

Seýitmyrat Öwezbaý halk hökümetiniň adyndan wekilçilik edip, **Magtymguly hanyň** mülküne gelende olaryň söhbeti adatça küşt oýnunyň başynda geçer ekeni. Şol gürrüňçilikleriň birinde han:

— Inim, Seýitmyrat, imany hemra bolgaý kakam Nurberdi han Öwezbaýa häli-şindi sala salar, geňeşer ekeni. Ine indem men seniň maslahatyňa mätäç bolup otyryn. Sen aýyt, otüki türkmen komissiýa diýeniň aýdaly, bolaýdygam-da, ýeri onsoň meniň şu wagtky küşt mallaryňy diýen ugruma sürüp oturşym ýaly, häkimiýet işlerinde-de islän ejazam yörärmikä beri?—diýip, içki gümanyny daşyna çykarypdyr.

—Hä bilmedim-dä... Oýunçy bolup oýnajagyň-a hakdyr han aga, yöne eliňden tutup göçürmeseler...

* * *

Gaýgysyz Atabaýew Seýitmyrat Öwezbaýy ýanyna alyp, çet obalaryň birne baranda ondan: «Öz göwräň, daş sypatyň-a biçem däl ekenem welin, ýanyňdakyň-ha ýurt sorardan gabarasy bäri görünýär» diýipdirler. Atabaýew:

— Seýitmyradyň agramy elli kileden artyk dälemler bolsa, onuň kyrk dokuzsy akyldyr, adamlar — diýip jogap beripdir.

* * *

Bir sapa özara gürrüňçilikde Gaýgysyz Atabaýew bilen Nedirbaý Aýtakow Seýitmyrat Öwezbaýdan respublikanyň ýagdaýy handaky pikirini sorapdyrlar. Özem diýişlerine görä hökümet ýolbaşçylary ondan gutlaga, hoş söze garaşypdyrlar. Öwezbaew: «Gaýgysyz, Nedirbaý, är işini bitirdiňiz külli türkmeniň başyny jemlediňiz, bir supradan tagam berip yörsiňiz. Ýöne, arada bir düýş görüpdirin ak atyň üstünde gelýärmişiňiz. Düşünmedik zadym, atlaryň uýany welin siziň eliňizde däl ekeni» diýipdir.

* * *

Magtymgulynyň goşgular ýygyndysny şahyryň öz ýurdunda ilkinji gezek neşir etmek hakyndaky pikiri orta atanlaryň biri Seýitmyrat Öwezbaýew bolupdyr. Teklip 1925-nji ýylda goldaw tapypdyr. Neşiriň Magtymgulynyň üç sany göçürme golýazmasy esasynda taýýarlanylandygyny uly syýasy-jemgyýetçilik işgäri, ady esasynd unudylan Bekki Berdiýew (1897—1970) kitaba ýazan sözbaşysynda bellese-de, Seýitmyrat Öwezbaýewiň Hywa golýazmasy neşiriň özenini düzedigini Berdi Kerbabaýew soňraklar aýdyp gelidpir. Garaş han ogly Ýomudskiniň Çeleken,

Bekki Berdiyewiň Garrygala golyazmalaryndan hem ýeterlik peýdalanylypdyr. Kitap 1926-njy ýylda 5 müň ekzemplýar-tiraž bilen halk köpçüligine ýaýrapdyr!

* * *

Abdylła Hojamberdiyewiň yazgylaryndai: Öwezbaýew bilen kollektiwizasiýa işlerindäki gyşarmalar hakda gürrüň etdik, Onuň pikirçe, eger partiýa kollektiwizasiýanyň öz maýdalyna gitmegine ýol bermese, oňki syýasat dowam etse, onda bu geçmişe, krepostnoýçylyk düzgünine dolanmaklyk bolar. Dayhanlaryň närazylygy gitdikçe artar.

Jemile Paltayewanyň ýatlamalaryndan: Seyitmyrat Öwezbaýewi ilkinji gezek 1926-njy ý-da 1927-nji ýylda gördüm. Hor, inçesagat, gujurly, rus we türkmen dillernide arassa gürläp duran adam ekeni. Men gimnaziýada fransuz dilini az-kem öwrenendigimi gürrüň berdim. Görüp dursam, ol fransuz dilini bilýän ekeni. Onsoň men onuň haýyşy boýunça fransuz dilinde bilýän bir goşgymy okap berdim.

Men onuň bilen soňrak Moskwada turkmen wekilhanasynda gabat geldim. Hojalyk ugrundan haýsydyr bir meseläni çözmek üçin gelen ekeni. Emma ol agyr nähoşlap bir hepde-on gün düşekde ýatmaly boldy. Soňam Aşgabada dolanmaga mejbur boddy. Atabayew bilen ýakyn dost, onuň sag elimiş diýip gürrüň ederdiler.

*Makalany rus hatyndan latynça geçirip, gaýtadan ýygan:
Akmyrat Gürgenli*